

Arja Honkakoski

Sosiaaliohjauksen käsite – jäännös vai mahdollisuus sosionomin (AMK) koulutuksen jäsentäjänä?

Johdanto

Puheenvuoroni liittyy ajankohtaiseen keskusteluun sosiaalialan ammatillisen henkilöstön kelpoisuuksista. Ikuisuuskysymykseksi juuttunut kiista sosionomin (AMK) ja sosiaalityön koulutusten tuottamasta pätevyydestä sosiaalialan tehtäviin on määritelty tuoreella lailla. Taistelu on tauonnut ja kiista on ratkaistu ainakin hallinnollisesti. Entä käytännössä? Voimavarojen sitominen loputtomalta tuntuvaan taisteluun on ollut pois koko sosiaalialan ja ennen kaikkea sosionomi (AMK) koulutuksen teoreettisesta ja menetelmällisestä kehittämisestä.

Haluan puheenvuorollani avata uuden näkökulman sosiaalityön ja sosionomin koulutusten väliseen keskusteluun. Kiistasta vapautumiseksi ehdotan uutta strategiaa. Toiminnassamme on painottunut ehkä liikaakin intressien ajaminen tavoitteena murtaa sosiaalityön professiopyrkimysten keskiössä ollutta ammattimonopolia. Puolustautumisen sijasta ehdotan tarttumista uudessa sosiaalialan kelpoisuuslaissa tarjottuun sosiaaliohjauksen käsitteeseen. Tarttumisella tarkoitan teoreettisen ja käytännöllisen ymmärryksen tuottamista siitä, onko sosiaaliohjauksesta sosionomin (AMK) koulutuksen ja työn jäsentäjäksi. Mitä sosiaaliohjaus on, miksi ja mihin sitä tarvitaan ja miten sitä ammatillisesti toteutetaan? Ammattikorkeakouluille tarjottu sosiaaliohjauksen käsite voidaan toki torjua suoralta kädeltä hallinnollisena tākynä. Toinen vaihtoehto on tehdä muutamia ajatuskokeita sosiaaliohjauskäsitteen mahdollisuuksista ja arvioida sen jälkeen, onko keskustelua syytä jatkaa.

Onko sosiaaliohjauksen käsitteestä sosionomi (AMK) -koulutuksen jäsentäjäksi?

Lähden liikkeelle siitä, millaista sosiaaliohjaukseen kelpoisuuslaki tarjoaa – jäännöstä vai mahdollisuutta? Jäännökseltä se ilman muuta vaikuttaa sosiaalialan koulutuksen 20-vuotisen historian näkökulmasta. Ammatillisiin tehtäväjakoisiin ja -rakoihin pakotettuna sosiaaliohjaus heijastelee kärjistäen keskiasteen koulutusuudistuksen kesken realisoitumisensa jäänyttä ideaa sosiaaliohjaajasta vanhustenhuollon, erityisesti avohuollon, päihdehuollon ja vammaisten palvelujen organisoijana. Tunne ympyrän sulkeutumisesta ja paluusta kahden vuosikymmenen takaiseen lähtöruutuun herättää hämmentyneen kysymyksen: tämäkö tästä jäi käteen?

Vaikka sosiaaliohjaajan ammattikuva perusteltiin varsin huolellisesti (Sosiaaliohjaajan opetussuunnitelman ...1998), ei sosiaaliohjauksen käsitettä määriteltä eksplisiittisesti sosiaalialan keskiasteen koulutuksen yhteydessä. Ammatikuvan perusteella sitä voi näin jälkikäteen luonnehtia institutionaaliseksi sosiaaliohjaukseksi. Sellaisena se toimi hyvinvointivaltion ekspansiivisessa vaiheessa, jolloin kansalaisten vielä varsin eriytymättömiin tarpeisiin voitiin vastata standardipalveluilla. Tiedämme, että järjestelmälähtöinen ajattelu- ja toimintatapa eivät vastaa tämän päivän todellisuutta. Niinpä myös sosiaaliohjaukselle on annettava tästä ajasta nouseva tulkinta ja sisältö. Tämän uudelleentulkinnan avulla voimme arvioida sosiaaliohjauksen käsitteeseen sisältyviä mahdollisuuksia.

Ohjauksen tarpeen kasvu yhteiskunnassa

Lähestyn tehtävää tarkastelemalla kahta kysymystä. Ensiksi pohdin, mitkä yhteiskunnalliset tekijät vaikuttavat ohjauksen tarpeen kasvuun? Sen pohjalta arvioin, mihin ohjataan? Pohdintani lähtökohtana on itsestään selvä kiinnittyminen ”sosiaaliseen”. Pidän sitä edelleen sosiaalialan keskiasteen koulutuksen parhaana perintönä. Sosiaalialan koulutustoimikunta määritteli mietinnössään vuonna 1982 ”sosiaalisen” tähän tapaan: ”Sosiaalinen” ilmenee monimuotoisissa konteksteissa kytkeytyen ihmisten sekä ihmisten ja yhteiskunnan välisiin suhteisiin ja ihmisen toiminnan sosiaalisiin edellytyksiin. Tiedollinen orientaatio muodostuu siitä tiedosta, jolla ”sosialista” voidaan tulkita. Keskeistä on tieto ihmisestä sosiaalisena olentona, tieto ihmisten välisistä vuorovaikutussuhteista sekä tieto niistä yhteiskunnan toimintajärjestelmistä, joiden piirissä ihmisten sosiaalisiin tarpeisiin vastataan. (Sosiaalialan koulutustoimikunta 1982, 35-36, 38.)

Ohjauksen tarpeen kasvun tarkastelussa ”sosiaalisen” uusista tulkinnoista on vakavimmin suhtauduttava yhteiskuntateoreettisen aikalaiskeskustelun esiin nostamaan väitteeseen yksilön ja yhteiskunnan uudenaikaisesta suhteesta. Sen mukaan painopiste on siirtymässä järjestelmistä, instituutioista ja rakenteista ihmisten arkielämään. Kansalaisten elämässään kohtaamat kysymykset ovat muuttuneet: maailma on pikemminkin epäselvä kuin selkeä, elämä mielum-

min epävarma kuin turvallinen ja tulevaisuus mieluummin ennakoimaton kuin ennustettava. Ajan henki ei ole niiden kansalaisten puolella, jotka eivät pysy mukana markkinavoimien hyytävässä kyydissä eivätkä kykene ajan hengen edellyttämään uuteen kansalaisuuteen.

Mitä kansalaisuuden uusi sisältö sitten on? Kun 80-luvulla sosiaaliset oikeudet kuuluivat kaikille pelkkään kansalaisuuteen perustuen, nyt oikeuksien vastapainona edellytetään velvollisuuksia ja omaa vastuuta. Tämän konkreettisen muutoksen taustalla on syvä yhteiskunnallinen juonne, joka liittyy yksilöllisen elämänhallinnan vaatimuksiin. Muun muassa elämänpoliittisessa keskustelussa (esim. Giddens 1991, 215; Roos 1996, 217; Ferguson 2001, 47-53; Raunio 2004, 240-243) on jopa väitetty, että kansalaisten hyvinvoinnin kannalta aineelliseen toimeentuloon liittyvät ongelmat eivät enää ole keskeisiä. Painopiste on siirtynyt kansalaisten itsensä toteuttamiseen, identiteettiin ja vuorovaikutukseen liittyviin ongelmiin. Vaikka en ole näin kategorisen tulkinnan kannalla, on ilmeistä, että yksilön kohtaamat elämänsä merkityksiin ja suuntaan liittyvät ongelmat ovat aikamme uusia yhteiskunnallisia kysymyksiä.

Syynä siihen, että yksilöt nousevat esille hyvinvointipolitiikassa, johtuu yksilöllistymiseen liittyvistä itseohjautuvuuden, refleksiivisyyden ja identiteetin jatkuvan muokkaamisen vaatimuksista. Näitä aikamme hokemia tulkitaan merkinä individualististen arvojen voimistumisesta. Sitäkin ne ovat, mutta pyrkimys yksilön autonomisuuden vahvistamiseen on nähtävä myös uuden yhteiskunnallisen rationaliteetin ilmaisuna. Kyse on institutionalisoidusta individualismista, jota tuotetaan ja ylläpidetään yhteiskunnallisesti ja jota selviytyminen riskiyhteiskunnassa yksilöiltä edellyttää. Se on jatkumo sille hallinnan politiikalle, jota Foucault'n (1979) ajattelua seuraten valtiolta on aina harjoittanut kansalaisiinsa nähden.

Valtion keskeinen tehtävä on väestön käyttäytymisen ennustettavuuden ja sosiaalisen järjestyksen ylläpitäminen. Keinot ovat muuttuneet esimodernin ajan pakkovallasta, modernin ajan homogeneenisten rakenteiden ja instituutioiden vallasta postmodernin ajan suostutteluun sekä kansalaisten itseohjautuvuutta edistävään politiikkaan. Hallinnassa on kyse siitä, miten valtiolta onnistuu toimillaan tuottamaan toivotunlaista käyttäytymistä omia intressejään toteuttavien kansalaisten kautta. ”Vastuullisen kansalaisen” valtiollinen projekti on sulautunut yhteen yksilöiden itselleen asettamien tavoitteiden kanssa. Yksilöiden ja perheiden hallinnoinnin kautta on tullut mahdolliseksi hallita hallitsematta yhteiskuntaa (Rose 1995, 48; ks. myös Silvennoinen 2002, 13-14).

Sosiaaliohjausta yksilölliseen elämänhallintaan?

Palaan asettamiini kysymyksiin. Oletetaan, että kuvaamani yksilön ja yhteiskunnan suhteen muutokset ovat niitä tekijöitä, jotka vaikuttavat ohjauksen tarpeen kasvuun. Mihin ohjausta sitten tarvitaan? Yksilöllisestä elämänhallinnasta näyttää tulevan entistä enemmän kansalaisten hyvinvoinnin kannalta ratkaiseva kysymys. Yksilöiden kykyjen erilaisuus näyttäytyy hyvinvoinnin jakaantumisen eroina. Risto Eräsaari (1998) puhuu refleksiivoittajista ja ref-

leksiohäviäjistä. Kaikki eivät pysty vastaamaan niihin vaatimuksiin, joita oman elämän aktiivinen muokkaaminen ja elämänstrategian suunnittelu edellyttävät. Heidän kohdallaan oman elämän suuntimisen kyky tarvitsee vahvistukseen ohjausta ja tukea.

Ohjauksellinen työ on lisääntynyt eri organisaatioissa, esimerkiksi koulutuksen, sosiaali- ja terveydenhuollon, työhallinnon ja kuntoutuksen piirissä. Sitä voi pitää merkinä tarpeesta tukea ja huolta kansalaisten tulevaisuusperspektiiviä elämän siirtymä- ja murrosvaiheissa. Ohjaus voi toimia eriarvoistumisen vastavoimana. Sosiaalisesti painottuneella ohjauksella, siis sosiaaliohjauksella on mainitun yleisen ohjaustehtävän lisäksi erityisenä tehtävänä tukea ja ohjata niitä kansalaisia, joilla ei ole riittäviä kulttuurisia, sosiaalisia ja taloudellisia pääomia oman elämänsä hallintaan.

Elämänhallintaan kiinnittyvä näkökulma on yksi mahdollisuus sosiaaliohjauksen sisällölliseen tulkintaan. Ammatillisen toiminnan yhteyteen vietyä se konkretisoituu kysymyksiksi miten onnistutaan vahvistamaan ihmisen valinta- ja reflektointikykyä niin, että oman elämän subjektiivisuus lisääntyy, miten tuetaan ihmisen hyvän elämän edellytyksiä, millaista on ohjaustyö, jossa osoitetaan mahdollisuuksia ongelmien korjaamisen sijasta sekä mitä mahdollistaminen ja sen edellyttämä käytännön toiminta ovat.

Sosiaaliohjausta palvelujen käyttöön: palveluohjaus ja counselling -perinne?

Nostan esiin vielä toisen mahdollisuuden tulkita sosiaaliohjauksen sisältöä. Se ei sulje pois edellistä näkökulmaa, vaan luo sille kontekstin. Käytän hyväksi jäännöstä, jota kelpoisuuslain implikoimat mielikuvat sosiaaliohjaajan ja sosiaaliohjauksen käsitteistä herättävät. Ohjausta tarvitaan palvelujen tarjontaan ja käyttöön liittyen. Palvelutuotanto ei voi kuitenkaan toimia enää pelkästään institutionaalisen sosiaaliohjauksen pohjalta. Käsitteellistä apua palvelujen tarjontaan ja koordinointiin liittyvän ohjauksellisen työn jäsentämiseen tarjoaa case management eli yksilökohtaisen palveluohjauksen kansainvälinen ja suomalainen keskustelu ja käytännön kehittämistyö.

Palveluohjauksen amerikkalaisia ja brittiläisiä oppeja jalkautettiin Suomeen 90-luvulla samaan aikaan, kun erityisesti psykiatristen asiakkaiden, vaikeimmin vammaisten henkilöiden ja vanhusten palveluja muutettiin laitoksista avopalveluihin (Ala-Nikkola & Valokivi 1997, 15; Hyttinen 2003, 83). Palveluohjaus on prosessi, jossa asiakasta ohjataan käyttämään tarvitsemiaan julkisia tai yksityisiä palveluja. Palvelut koordinoidaan tavoitteelliseksi kokonaisuudeksi. Palveluohjaus on ymmärretty sekä palveluhallinnon toteuttamistapana että sosiaali- ja terveyspalvelujen menetelmänä (esim. Orme & Clastonbury 1993; Hyttinen 2003, 85). Tämä näkyy sekä meillä että muualla joko hallinto- tai asiakaslähtöisyyden painottumisena.

Asiakaslähtöisyyttä korostavassa palveluohjauksessa lähestytään edellä kuvaamaani sosiaaliohjauksen elämänhallintaa tukevaa ulottuvuutta. Tavoitteena

on auttaa asiakasta toisaalta palvelujärjestelmän monimutkaisuuteen liittyvissä ongelmissa, toisaalta tukea asiakkaan omia voimavaroja puutteiden ja vajauksien sijasta. Stephen Rose korostaa (Hyttisen 2003, 89 mukaan), että palveluohjauksen tavoitteena on asiakkaan tukeminen vakaan ja myönteisen elämänstrategian toteuttamisessa.

Palveluohjauksen ja sosiaaliohjauksen yhteyden tarkastelu avaa näkökulman counselling-perinteeseen. Palveluohjausta käsittelevissä kotimaisissa artikkeleissa (mm. Hyttinen 2003, Valokivi 2002) suomalaisen palveluohjauksen taustalla on nähtävissä case management- ja advocacy / empowerment -lähestymistapojen rinnalla amerikkalainen ja brittiläinen counselling-perinne. Yleisesti counselling ymmärretään normaalien elämäntilanteiden siirtymävaiheiden ongelmien käsittelyksi erotuksena persoonallisten häiriöiden, sairauksien ja traumaattisten kokemusten käsittelystä. The British Association for Counselling määrittelee ohjaukseksi toiminnan ”kun henkilö, joka toimii säännöllisesti tai tilapäisesti ohjaajan roolissa, antaa tai sopii antavansa aikaa, huomiota tai kunnioitusta asiakkaan roolissa tilapäisesti olevalle henkilölle. Ohjauksen tehtävänä on antaa asiakkaalle mahdollisuus tutkia, oivaltaa ja selkiyttää tapoja elää voimavaraisemmin ja hyvinvoivemmin.” (Membership Notes 1990, teoksessa Coulshed & Orme 1998, 82-83.) Palveluohjauksen, sosiaaliohjauksen ja counselling-perinteen sisällölliset yhteydet vaativat lisätarkastelua ja keskustelua.

Olen hahmottanut alustavia suuntia, joista sosiaaliohjauksen sisältöjä on hahmotettavissa. Elämänhallinnan ulottuvuuden, palveluohjauksen ja counselling-perinteen lisäksi on varmasti muitakin näkökulmia, joiden avulla on mahdollista jäsentää aineksia sosiaaliohjauksen käsitteen tarkastelulle. Jatkotarkastelu ja -keskustelu näyttävät, onko sosiaaliohjauksesta sosionomin (AMK) koulutusta ja työtä jäsentäväksi käsitteeksi.

Sosiaaliohjauksen ja sosiaalityön teorian suhteesta

Lopuksi yritän löytää ulospääsyä vaikeimpaan kysymykseen eli sosiaaliohjauksen ja sosiaalityön suhteeseen. Ammatillisten tehtävänjakojen osalta asia on mielestäni tässä vaiheessa ratkaistu. Sosiaalityö säilyttää ammattimonopolinsa ja sosionomit hakevat oman paikkansa. Mutta millaiseksi muotoutuu sosionomin (AMK) koulutuksen ja sosiaalityön teorian (sosiaalityötieteen) suhde?

Meillä vallitsee paradoksaalinen tilanne ”sosiaalisen” asiantuntijuuden suhteen yhteiskunnassa. Toisaalta asiantuntemuksen tarve kasvaa johtuen muun muassa kuvaamistani muutoksista, jotka murtavat ja problematisoivat yksilön ja yhteiskunnan suhdetta. Toisaalta ”sosiaalisen” asiantuntijuuden tila näyttää kapealta sosiaalialan muiden kuin sosiaalityön toimijoiden näkökulmasta. Problematiikka ei purkaudu kelpoisuuksien määrittelyyn, koska taustalla on sosiaalityön teorian ja sosiaalityön ammatillisen käytännön suhteeseen sisään rakentunut dominanssi. Sen voi nähdä osana sosiaalityön luonnollista professiopyrkimystä, jonka yhtenä strategiana on ammatti- ja tietomonopoli. Muita strategioita, joilla ammatit pyrkivät saavuttamaan professionaalisen aseman,

ovat muun muassa sulkeistaminen, auktorisointi, rekisteröinti, tutkinto- ja pätevyysmääräykset, esoteerinen tieto ja tiedon mysteeri. (Julkunen 1991, 76.)

Pidän koko sosiaalialan kehittymisen kannalta välttämättömänä mahdollisuutta käyttää, soveltaa ja kehittää sosiaalityön teoriaa myös sosionomin koulutuksen ja työn yhteydessä. Sosiaalityön teoreettinen varanto on muotoutunut kansainvälisesti reilun sadan vuoden aikana. Sisällöllisesti siihen ovat vaikuttaneet yhteiskunnalliset aatteet, kansalaisliikkeet (Toikko 2005), lainaukset ja sovellukset muiden tieteiden teorioista sekä sosiaalityön ja sosiaalisen työn käytännöt. Suomessa itsenäisen sosiaalityön teorian muodostuksen historia on lyhyt. Vielä pari vuosikymmentä sitten sosiaalityö oli tiiviissä kytköksessä sosiaalipolitiikkaan niin opillisesti kuin käytännön toimintanakin.

Kokemukseni mukaan sosiaalialan ammattikorkeakoulutus ja sen edeltäjät ovat kulkeneet samanlaisen polun kuin sosiaalityön koulutus. Yleisistä yhteiskunta- ja käyttäytymistieteistä on kuljettu kohti sellaista tietoa, joka tavoittaa paremmin yksilö - yhteiskuntasuhteen välittyneisyyden. Yleiset yhteiskuntatieteet luovat edelleenkin välttämättömän kehyksen ja kontekstin yhteiskunnallisesta todellisuudesta, samoin kuin käyttäytymistieteet yksilön toiminnasta. Sen sijaan yksilön ja yhteiskunnan välissä olevan ymmärtämiseen osa sosiaalityön teorioista vastaa parhaiten. Vaikka sosiaalityön nimellä olevia oppikursseja ammattikorkeakoulussa on vähän, sosiaalityötä opetetaan ja käytetään kokoaavana viitekehyksenä useilla ammatillisilla tehtäväalueilla.

Kysymys sosionomin (AMK) koulutuksen ja sosiaalityön teorian suhteesta on keskeinen siksi, että myös ammattikorkeakoululla on oltava teoreettiset välineet oman koulutuksensa ja sen edustaman ammatillisen toiminnan opettamiseen, tutkimiseen ja kehittämiseen. On tehtävä näkyväksi, miten sosiaalityön teoria palvelee koko sosiaalialan kehittämistä, mitä tuosta teoriasta tarvitaan erityisesti sosiaalityöntekijän ja mitä sosionomin (AMK) koulutuksen ja työn kehittämiseksi. Yhteistyön rakentamiseksi on suuntauduttava uudelleen. Yhteistyö edellyttää myös vastuun jakamista. Ammattikorkeakoulun vastuulla on sosionomin (AMK) työn teoreettinen ja käytännöllinen kehittäminen. Sitä ei voine tehdä ilman sosiaalityön käsitteellisiä välineitä. Näin ammattikorkeakoululla on vastuullinen paikka sosiaalialan teorian muodostamisessa.

Lopuksi vastaan kokoavasti puheenvuoroni otsikossa asettamaani kysymyksen: onko sosiaaliohjauksen käsite jäännös vai mahdollisuus?

- Se on jäännös, jos sosiaaliohjaus ymmärretään hallinnollisen intressin näkökulmasta työtehtävinä, joiden perusteet nousevat kahdenkymmenen vuoden takaisesta sosiaaliohjaajan ammattikuvasta.
- Se on jäännös tai suoranainen umpikuja, jos sosiaaliohjauksen käsite sulkee oven sosiaalityön teoriaan.
- Se on mahdollisuus, jos sosiaaliohjaus ajanmukaisesti tulkittuna ymmärretään ”sosiaalisen” asiantuntijuutena, jota ohjauksellisesti käytetään asiakkaiden subjektiivisuuden vahvistamiseen ja mahdollisuuksien avaamiseen heidän elämässään.

- Se on mahdollisuus, jos sosiaaliohjauksen kautta voimme realisoida sosionomikoulutuksen tuottamaa osaamista työelämässä. Samalla se oikeuttaa ja vastuuttaa ammattikorkeakoulut yhdessä työelämän kanssa tutkimaan ja kehittämään myös tätä työtä.
- Se on mahdollisuus, jos sosiaaliohjaus virittää sisällöllisesti uutta ja innovoivaa keskustelua ja tutkimusta, jossa voimme itseymmärrystämme syventäen määrittää työmme perusteita. Näin voimme vahvistaa ammattikorkeakoulun asemaa legitiiminä ja tasavertaisena sosiaalialan toimijana.

Puheenvuoro perustuu sosiaalialan ammattikorkeakoulutuksen verkostopäivillä Tampereella 21.4.2005 pidettyyn alustukseen.

Kirjallisuus

- Ala-Nikkola, Merja & Valokivi, Heli (1997) Yksilökohtainen palveluohjaus käytäntönä. Loppuraportti sosiaali- ja terveydenhuollon palvelujärjestelmää ja yksilökohtaista palveluohjausta (case management) koskeneesta tutkimuksesta Hämeenkyrössä ja Tampereella. Stakes. Raportteja 215. Jyväskylä: Gummerus.
- Coulshed, Veronica. & Orme, Joan (1998) Social Work Practice. An Introduction. Third Edition. Great Britain: Creative Print & Design, Ebbw Vale.
- Eräsaari, Risto (1998) Mikä ihmeen elämänpolitiikka? Teoksessa Roos, Jeja-Pekka & Hoikkala, Tommi (toim.): Elämänpolitiikka. Helsinki: Gaudeamus, 92-109.
- Foucault, Michel (1979) On Governmentality. Ideology & Consciousness 6, 5-21.
- Ferguson, Harry (2001) Individualization and Life Politics. British Journal of Social Work 31 (1), 41-55.
- Giddens, Anthony (1991) Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge: Polity Press.
- Hyttinen, Leena (2003) Palveluohjauksen vaikuttavuutta määrittämässä. Teoksessa Satka, Mirja & Pohjola, Anneli & Rajavaara, Marketta (toim.): Sosiaalityö ja vaikuttaminen. SoPhi. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 83-102.
- Julkunen, Raija (1991) Hoiva ja professionalismismi. Sosiologia 28. Forssa, 75-83.
- Membership Notes (1990) British Association of Counselling. Rugby.
- Orme, Joan & Clastonbury, Brian (1993) Care Management. Tasks and Workloads. Basingstoke. Macmillan.
- Roos, Jeja-Pekka (1996) Mitä on elämänpolitiikka? Janus. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen julkaisu 3/1996. Vol. 4. Forssa: Forssan Kirjapaino, 210-223.
- Raunio, Kyösti (2004) Olennainen sosiaalityössä. Helsinki: Gaudeamus.
- Rose, Nikolas (1995) Eriarvoisuus ja valta hyvinvointivaltion jälkeen. Teoksessa Eräsaari, Risto & Rahkonen, Keijo (toim.): Hyvinvointivaltion tragedia. Keskustelua eurooppalaisesta hyvinvointivaltiosta. Tampere: Gaudeamus, 19-56.
- Silvennoinen, Heikki (2002) Koulutus marginalisaation hallintana. Helsinki: Gaudeamus.
- Sosiaalialan koulutustoimikunnan mietintö (1982). Komitean mietintö 1982: 54. Keskiasteen koulunuudistus 18. Helsinki.
- Sosiaaliohjaajan opetussuunnitelman perusteet peruskoulu- ja ylioppilaspohjaista koulutusta varten (1998). Ammattikasvatushallitus. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Toikko, Timo (2005) Sosiaalityön ideat. Johdatus sosiaalityön historiaan. Tampere: Vastapaino.
- Valokivi, Heli (2002) Toimiva asiakkuus - kriminaalihuollon palveluohjauskokeilu naisasiakkaiden kertomana. Teoksessa Juhila, Kirsti & Forsberg, Hannele & Roivainen, Irene (toim.): Marginaalit ja sosiaalityö. SoPhi. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 164-187.